

PROBLÉM SYSTÉMOVOSTI FILOZOFICKÝCH KATEGÓRIÍ

VÁCLAV ČERNÍK, Katedra logiky FFUK, Bratislava

ČERNÍK, V.: The Problem of Systematic Character of Philosophic Categories. *Filozofia* 37, 1982, No. 3, p. 304—317

The paper deals with the problem of systematic character of philosophic categories and with the question of basic principles, ways and methods of construction of the system of categories of materialistic dialectics.

Filozofia sa môže tvorivo rozvíjať len vo vzájomnej spolupráci so všetkými oblasťami ľudského vedenia. Podmienkou tejto spolupráce však je, aby sama udržiavala svoj pojmový aparát na úrovni doby, revolučných zmien vo vede a v spoločenskom živote. K tomu musí vedieť zjednotiť v jednom procese dva protikladné postupy: aplikovať svoj pojmový aparát na riešenie aktuálnych problémov rozvoja vedy a spoločenskej praxe a účinne využívať výsledky tejto aplikácie na ďalšie zdokonaľovanie svojich pojmov, kategórií, zákonov a metód. Zanedbanie jedného alebo druhého aspektu danej dvojvtednej úlohy vedie k nepriaznivým dôsledkom: v prvom prípade vzniká tendencia k scholastickému teoretizovaniu, k vymýšľaniu od života a praxe odtrhnutých kategórií a schém; v druhom prípade sa filozofia začína rozplývať v pojmoch a kategóriách špeciálnych vied, pletie sa v chvoste udalostí, dokazuje už dokázané namiesto toho, aby rozvinula vlastný pojmový aparát a svojím špecifickým spôsobom účinne prispievala k analýze nových javov. Obidve spomínané negatívne tendencie boli predmetom oprávnenej kritiky na XXV. a XXVI. zjazde KSSZ. (9, s. 89) Prehľbovanie pojmov, kategórií, zákonov a metód marxistickej filozofie je nevyhnutným článkom v procese zvyšovania teoretickej úrovne ideologickej práce strany. (14)

Vývin pojmového aparátu marxisticko-leninskej filozofie sa doteraz uskutočňoval prevažne cestou analýzy jednotlivých pojmov a zákonov. V tomto zmysle sa dosiahol významný pokrok. Možno konštatovať, že dnes už niet ani jednej kľúčovej filozofickej kategórie, ktorá by nebola spracovaná v podobe knižnej monografie. Filozofické kategórie však neplnia svoje základné funkcie izolovane, ale prostredníctvom kategoriálnych štruktúr a systémov. Aj keď každá z nich obsahuje všetky ostatné, predsa len má svoj osobitný „horizont“, umožňuje myšlienkovu uchopiť skúmaný predmet len v jednom z jeho podstatných aspektov. Aby sme sa mohli teoreticky zmocniť objektu v celej totalite jeho určenia a získať tak jeho konkrétny myšlienkový obraz, musíme ho premyslieť prostredníctvom dostatočne bohatej „siete“ kategórií, v ktorej každá z nich zaujíma svoje presne vymedzené miesto. Práve toto miesto, ktoré jednotlivé kategórie zaujímajú v celostnom kategoriálnom systéme, určuje ich zmysel a význam v procese teoretickej myšlienkového reprodukcie a duchovného pretvárania zobrazovaného objektu. Správne vymedze-

nie logického miesta kategórie v kategoriálnom systéme je nevyhnutným momentom logického „definovania“ kategórií a dialektickej metódy ich dôkazu. [6, s. 116] Podobne ako existuje rozdiel medzi voľnou a viazanou premennou alebo medzi voľným a viazaným protónom, tak existuje aj nezanedbateľný rozdiel medzi výskumom a výkladom filozofickej kategórie vnútri kategoriálneho systému a mimo neho. Systémovosť nie je len jednou z najdôležitejších podmienok výkladu hotových vedeckých poznatkov, ale aj jednou z nevyhnutných podmienok samého pojmotvorného procesu. Preto mnohí autori správne zdôrazňujú, že otázka systémovosti filozofických kategórií dnes patrí medzi najaktuálnejšie otázky marxistickej filozofie. Nevyriešenosť problému systémovosti kategórií je v súčasnosti jedným z hlavných limitujúcich faktorov, ktoré brzdia ďalšie rozvíjanie pojmového aparátu marxistickej filozofie. Od jeho správneho riešenia, ako píše L. Naumenko v moskovskej Pravde, „predovšetkým závisí ďalší rozvoj dialektického materializmu ako celostnej sústavy poznatkov. Bezprostredne sa ním podmieňuje chápanie predmetu filozofie, jej systému, štruktúry a funkcie, rozpracovanie dialektiky ako teórie vývinu a súčasne ako teórie poznania a logiky, osvetlenie najzávažnejších funkcií dialektického a historického materializmu ako logického základu komunizmu (Marx)“. (23, s. 2)

Je faktom, že sa doteraz nepodarilo vybudovať ucelený, rozvinutý systém kategórií materialistickej dialektiky. Úloha, ktorú vytýčil Lenin, utvoriť logiku s veľkým „L“, ešte nie je zavŕšená. Ani jednu z doteraz navrhovaných koncepcií kategoriálneho systému marxistickej dialektiky nemožno pokladať za uspokojivé riešenie problému, za dôstojný materialistický proťajšok Heglovej *Logiky vedy*. Niektorí autori podceňujú, alebo dokonca aj popierajú význam systematizácie filozofických kategórií. [11] Systém filozofických kategórií je podľa nich a priori „metafyzický“, „nematerialistický“, čisto formálny, niečím, čo údajne odvádza od rozpracúvania obsahovej stránky filozofie, ba dokonca je čímsi „reakčným“, lebo vraj nanucuje tvorivému mysleniu „šablónu“ a „štandard“. Títo autori zrejme nevedia pochopiť, že existuje aj taký systémový prístup, ktorý nevedie k bezduchému schematizmu a utápaniu sa v labirinte prázdnych schém. Systémovosť kategórií, pravda, neslobodno preceňovať, no jej rozpracovanie je nevyhnutné k tomu, aby sme mohli „úplnejšie vyjadriť podstatu dialektického prístupu k filozofii“, k tomu, aby sme mohli byť na úrovni súčasných potrieb samej dialektiky. (2, s. 93—100) Existuje aj taký názor, že kategórie materialistickej dialektiky nemožno vyjadriť v podobe systému, že usilovať o taký systém znamená to isté ako pokúšať sa o perpetuum mobile. [26] Je pravda, že sústava kategórií materialistickej dialektiky nemôže utvárať absolútne uzavretý systém; dialektika predpokladá nekonečný vývin poznania, asymptotické približovanie sa myslenia objektívnej realite. No nikde nie je dokázané, že by živý, vyvíjajúci sa celok nemohol mať povahu a status celostného systému.

V súčasnom období, keď sa ešte len pristupuje k dôslednému riešeniu problému výstavby kategoriálneho systému materialistickej dialektiky, stáva sa mimoriadne aktuálnym správne vymedzenie základných princípov, spôsobov a metód jeho formovania. Táto otázka je tiež skutočným obsahom dnešnej diskusie o systémovosti kategórií. „Princíp“ možno vymedziť ako kľúčový vedecký zákon, ktorý viaže ostatné vedecké zákony a mnohotvárne poznatky vzťahujúce sa k určitej oblasti skutočnosti do ucelého systému. Vyjadruje jednak objektívnu zákonitosť skúmaného predmetu, jednak zákonitosť procesu formovania sústavy poznatkov, ktorá je jeho subjektívnym obrazom. Vymedzuje preto aj racionálnu, optimálnu cestu výstavby systému daných poznatkov; zjednocuje v sebe dva protikladné momenty: deskriptívny a normatívny. Ak teda chceme vyčleniť základné princípy výstavby kategoriálneho systému, musíme zohľadniť obidva tieto momenty. Musíme ich skúmať tak, ako sa vedome alebo živelne presadzovali v skutočných, existujúcich historických pokusoch o výstavbu kategoriálneho systému (najmä u Aristotela, Kanta, Hegla a klasikov marxizmu-leninizmu) a zároveň ich sformulovať nielen vo forme všeobecných teoretických téz, ale aj v podobe metodologických direktív, ktoré by naznačovali, ako máme konkrétne postupovať pri ozajstnej tvorbe kategoriálneho systému marxistickej dialektiky. Správne osvetlenie základných princípov kategoriálneho systému napomáha nielen vytýčiť hlavné cesty jeho skutočného formovania, ale aj vylúčiť svojvoľné interpretácie a prázdne špekulácie.

V súčasnej diskusii sa vyčleňujú najrozličnejšie princípy formovania kategoriálneho systému. Isté zhrnutie doterajšej sovietskej diskusie k danej problematike podáva P. V. Aleksejev, ktorý medzi najdôležitejšie z nich zaraďuje princíp: jednoty dialektiky, logiky a teórie poznania, jednoty logického a historického, postupu od abstraktného ku konkrétnemu, „kruhu kruhov“ (triadickosti), postupu „od všeobecného k zvláštnemu“ a princíp vývinu. [2, s. 119] V tomto zhrnutí sa skutočne vyčleňujú niektoré kľúčové princípy výstavby systému filozofických kategórií. Niektoré sú tu však nadbytočné a niektoré chýbajú. Pokúsme sa preto vyčleniť základné princípy výstavby kategoriálneho systému tak, ako sa postupne presadzovali v dejinách filozofie, počnúc Aristotelom cez Kanta a Hegla až k Marxovmu *Kapitálu* a Leninovým *Filozofickým zošitom*. Vynecháme pritom samu historickú genézu a vyložíme výsledky analýzy v určitom logickom poradí.

1. Systém kategórií zrejme ťažko možno konštruovať v podobe lineárneho radu jednotlivých pojmov. Mnohotvárnosť zobrazovanej skutočnosti a rozmanitosť ciest jej poznávania sa zákonite odráža v *hierarchickej stavbe kategoriálneho systému*. Jestvovanie kvalitatívne svojráznych štruktúrnych úrovní poznávanej skutočnosti sa bude odrážať v hierarchii štruktúrnych úrovní logických foriem. Vyvinutý kategoriálny systém sa zrejme bude skladať z podsystémov a do nich začlenených kategórií. Jeho historicky vzniknutá štruktúra bude genetickou štruktú-

rou štruktúr. Z kmeňového kategoriálneho systému sa budú musieť dať odvodiť čiastkové systémy a štruktúry kategórií (tzv. kategoriálne bloky), vhodné na riešenie určitých konkrétnych diferencovaných úloh ľudského poznávania a myšlienkového pretvárania skutočností.

Z tézy o hierarchickej skladbe kategoriálneho systému vyplýva dôležitá metodologická direktíva: v procese jeho výstavby treba najprv vyčleniť kľúčové kategórie a preskúmať sústavu väzieb medzi nimi (tzv. makroštruktúru systému). Na tomto základe je potom možné postupne rozvinúť množstvo odvodených kategórií a pojmov, rozpadajúcich sa do relatívne samostatných podsystémov a blokov so špecifickými podštruktúrami. Táto direktíva sa uplatňuje vo všetkých doterajších závažnejších pokusoch o systém filozofických kategórií. Už Aristoteles vychádzal z predstavy o hierarchickom usporiadaní radu pojmov (klasifikovaných podľa vzťahu subsumpcie), ktorý je obmedzený smerom dole (k počiatku), ako aj smerom hore (ku kategóriám). (7, s. 18—19) Vďaka uplatneniu daného princípu sa mohol dotknúť prakticky všetkých filozofických kategórií, hoci sám za také pokladal iba zlomok z nich. Aj podľa Kanta treba najprv vyčleniť kmeňové pojmy a až k nim postupne pripájať rad odvodených a podradených pojmov dokresľujúcich rodokmeň „čistého umu“. (15, s. 113) U Hegla sa daný princíp začína interpretovať novým spôsobom: namiesto subsumpcného, rodovo-druhového vzťahu Hegel zavádza vzťah konkrétneho celku a jeho čiastkových momentov, resp. vzťah abstrakcie a konkretizácie. Kategórie kvality a kvantitty napríklad chápe ako parciálne momenty kategórie miery, ktorá je ich celostnou jednotou. V podobnom zmysle zrejme treba daný princíp chápať aj v marxistickej dialektike.

2. Vyčlenenie kľúčových pojmov kategoriálneho systému, ani proces ich stupňovitej konkretizácie zrejme nemôže byť vecou čistej náhody alebo ľubovôle. Bude prebiehať podľa *jednotného, objektívneho a dostatočne zdôvodneného kritéria*. V opačnom prípade by nebolo možné rozhodnúť, ktorá kategória do daného systému patrí a ktorá nie. Bez jednotného systémotvorného princípu nemožno pospájať jednotlivé kategórie a kategoriálne bloky do celostnej sústavy. Tak možno získať iba „pluralitu“ navzájom nesúvisiacich a zväčša iba náhodne vybraných kategórií a kategoriálnych štruktúr. Požiadavku jednotnosti (monistickej) kategoriálneho systému ovšem nemožno stotožňovať s požiadavkou absolútnej uzavretosti alebo s požiadavkou jeho nediferencovanej jednosti. Také stotožňovanie vedie k nedorozumeniam a nekonečným sporom o to, či budovať jeden systém alebo viacero systémov. Podľa jedných autorov treba budovať jeden systém: utváranie mnohých systémov podľa nich odporuje monizmu a vedie k revizionistickému „pluralizmu“. Podľa druhých autorov treba formovať viacero systémov: jeden jediný systém by bol podľa nich nedokázateľný, absurdný a viedol by k dogmatizmu. (25, s. 159); 2, s. 100—104) Daný spor sa zrejme racionálne rieši v požiadavke utvárania jednotného kmeňového systému ka-

tegórií s množstvom diferencovaných podsystémov a variánt, vhodných pre špecializované výskumné úlohy. Tento jednotný, vnútorne diferencovaný kategoriálny systém sa bude periodicky otvárať voči takým novým javom objektívnej skutočnosti, ktoré si vynútiť začleniť do systému nové, prípadne aj vylúčiť zastarané kategórie.

Princíp diferencovanej jednotnosti kategoriálneho systému explicitne sformuloval už Kant. Vyčleňovanie kmeňových pojmov podľa neho nemôže vznikáť „rapsodicky, náhodným vyhľadávaním čistých pojmov“; rozdelenie kategórií treba vytvoriť „systematicky na základe spoločného princípu“. [15, s. 112] Za spoločné kritérium klasifikácie kategórií však Kant pokladal „schopnosť súdiť“, ktorá je podľa neho „totožná so schopnosťou myslieť“ [15, s. 112]; podkladom jeho tabuľky kategórií je dobová klasifikácia súdov prevzatá z tradičnej logiky. U Hegla už takým kritériom nie je spoločný znak v množine logických foriem, ale ich spoločný pôvod. Oprávnenosť začlenenia jednotlivých kategórií do kategoriálneho systému sa uňho zdôvodňuje ich miestom v samovývine absolútnej idey, ktorá je skarikovanou podobou vývinu vedeckého poznania. V marxistickej dialektike sa zrejme oprávnenosť začlenenia jednotlivých kategórií musí zdôvodniť ich skutočným miestom v reprodukčnom cykle racionálneho vedeckého poznania, a to je podmienené jednak štruktúrou a genézou poznávaného objektu, jednak štruktúrou a genézou poznávajúceho a pretvárajúceho myslenia.

3. Kmeňový kategoriálny systém zrejme nemožno budovať na modeli jednoduchého, nerozvinutého objektu; taký systém by sa totiž nutne musel od určitého momentu stať brzdou v procese poznávania vyvinutejších objektov. Napríklad kategoriálny systém vybudovaný na modeli klasického mechanického objektu by nielen nepostačoval na teoretické zobrazenie subatomárnych a toľž biologických a spoločenských procesov, ale mohol by sa stať aj prekážkou ich hlbšieho teoretického pochopenia. Kmeňový kategoriálny systém preto treba formovať *na modeli najrozvinutejšieho mysleného objektu*. Takým objektom je zrejme organický systém; t. j. systém schopný svojou vnútornou aktivitou (rozpornou dynamikou) rozšírene reprodukovať základné podmienky svojho bytia a teda — vyvíjať sa. Vyvíjajúci sa, „živý“ organický systém môže utvárať zložité systémy s historicky vznikajúcou sústavou vnútorných väzieb. Štruktúra takých systémov má genetický charakter a môže sa kvalitatívne meniť na iné štruktúry a iné typy štruktúr. Príkladom organického systému je spoločensko-ekonomická formácia. Marx v *Kapitáli* dokázal, že objekt daného typu možno teoreticky zreprodukovať v celostnom systéme ekonomických kategórií. [21] Treba ešte to isté dokázať na úrovni filozofickej abstrakcie. Ak by sa nám podarilo rozpracovať systém myšlienkových určení nevyhnutných a relatívne dostačujúcich pre teoretickú rekonštrukciu vyvíjajúcich sa organických systémov, dali by sa z neho abstrakciou a konkretizáciou odvodiť mnohotvárne podsystémy, vhodné pre teoretické zobrazenie ľubovoľného iného, menej rozvinutého

objektu. Kmeňový kategoriálny systém by sa tak prirodzene diferencoval do rozličných podsystémov a variantov, pričom by sa zachovávala jednota ich spoločného pôvodu.

To, že systém kategórií dialektiky treba formovať na modeli „živého“, organického celku, si do istej miery uvedomoval už Hegel. Svoj model kategoriálneho systému názorne prirovnáva k „dubu v plnej sile jeho kmeňa, v košatosti jeho konárov a hojnosti lístia“, ktorý sa postupne vyvíja zo svojho zárodku — „žaluďa“. (12, s. 58) Lenže podľa Hegla môže byť skutočne živým „svojhybným“ celkom iba absolútny (od človeka a prírody odtrhnutý) pojem, vydávaný za „dušu“ objektívneho obsahu myslenia a nemennú podstatu prírody a ľudských dejín. V skutočnosti je vývin myslenia a jeho kategoriálnych foriem subjektívnym odrazom objektívneho vývinu prírody a spoločnosti.

4. V diskusiách o probléme systémovosti kategórií sa stavia otázka o povahe kategoriálneho systému. Existuje totiž celá škála rozličných typov systémov: začína jednoduchým klasifikačným systémom, pokračuje vzťahovým a kauzálnym systémom a vyúsťuje do organického systému s historicky vznikajúcou štruktúrou dialekticky rozporných vzťahov. Kmeňový kategoriálny systém materialistickej dialektiky zrejme musí mať povahu tohto najrozvinutejšieho systému. Kategoriálny systém budovaný na modeli vyvíjajúceho sa, organického systému sám *musí mať charakter „živého“ organického systému*. Jeho štruktúra musí byť adekvátna štruktúre jeho objektívneho obsahu, t. j. musí mať tiež genetický charakter. Kategoriálny systém treba pochopiť ako historicky vznikajúci systém myšlienkových určení vyjadrujúcich nevyhnutné stupienky postupného prenikania človeka do štruktúry a genézy poznávaného a pretváraného objektu. Taký systém bude mať synchronne diachrónny, štruktúrne genetický charakter. Medzi kategóriami a kategoriálnymi blokmi, ktoré sa doňho začleňujú, nebudú len vzťahy koordinácie (koexistencie, koherencie), ale aj vzťahy dialektickej subordinácie (kontrapozície, polarity, dependencie). (6, s. 113—116) Koordináciou a subordináciou sa vývin jednej kategórie odovzdáva celému systému, takže každá kategória súvisí so všetkými ostatnými. Ľudské poznanie pochopené dialekticky, t. j. ako „živý“ mnohostranný proces s nevyčerpatelným množstvom odtienkov, zdôrazňoval Lenin, možno vyjadriť iba „filozofickým systémom, ktorý z každého odtienku vyrastá do celku“. (19, s. 371) Každá kategória v takom systéme bude vystupovať, takpovediac, dvakrát, raz ako predpoklad všetkých ostatných kategórií a raz ako ich vlastný výsledok. Celý systém sa vo svojom výsledku bude na vyššom stupni vracáť k pôvodnému východisku, moment celostnosti sa v ňom bude spájať s momentom vývinu. Poznanie z tohto hľadiska nepôjde po priamke, ale bude mať skôr povahu krivky, „ktorá sa nekonečne približuje k radu kruhov, k špirále“. (19, s. 372).

Myšlienku, že systém filozofických kategórií, utvárajúci diferencovanú sieť myšlienkových určení vedeckého poznania, musí byť „živým“

organickým systémom, vyjadril (v idealisticky zdeformovanej podobe) už Hegel vo svojej dialektike. Aby sa vedecké poznanie mohlo odovzdať do života veci, musí byť podľa neho sám systém jeho logických určení „svojhybnou dušou mysleného obsahu“ a metóda jeho výstavby musí byť vedomou formou jeho „vnútorného samopohybu“. (12, s. 80; 13, 1. zv., s. 35) U Hegla však v dôsledku stotožnenia myslenia a bytia dochádza k deštrukcii daného princípu. Reálny proces poznania, ktorý sa podľa Lenina nekonečne približuje k špirále, k otvárajúcemu sa kruhu otvárajúcich sa kruhov, nadobúda v Heglovej idealistickej dialektike postupne tvar uzavretého kruhu uzavretých kruhov. V jeho *Logike vedy* výsledok procesu ešte aspoň formálne opakuje začiatok na vyššom stupni: absolútny pojem, ktorý bol na počiatku svojho „samopohybu“ o sebe (an sich), stáva sa na konci pojmom pre seba (für sich). No celý Heglov filozofický systém sa koniec koncov vracia úplne do svojho začiatku, kruh jeho pojmov sa definitívne uzatvára: forma sa plne stotožňuje s obsahom, dialektická metóda s idealistickým systémom a vývin sa končí Heglovou filozofiou. (5, s. 514) Prekonať tieto idealistické deštrukcie a pritom zachovať a rozvinúť racionálne jadro myšlienky o „živom“, organickom systéme filozofických kategórií možno iba na základe materialistickej dialektiky.

5. V marxistickej literatúre sú známe pokusy o formovanie kategoriálneho systému, v ktorých dominuje buď moment ontologický (18) alebo gnozeologicko-logický. (27) Taká prax diferencovaného prístupu k tvorbe kategoriálneho systému je prirodzená a potrebná. Nemožno proti nej zásadne nič namietat', pokiaľ nevedie ku kantovskému odtrhovaniu ontológie, gnozeológie a dialektickej logiky alebo naopak, k ich bezprostrednému, heglovskému stotožňovaniu, teda k stavom, ktoré treba v marxisticko-leninskej filozofii pokladať za prekonané. Z charakteru filozofických kategórií ako teoretických foriem pojmového odrazu objektívnej skutočnosti a z povahy organického systému vyplýva, že kmeňový kategoriálny systém musí vyjadrovať *konkrétnu jednotu ontologickej, gnozeologickej a logickej zložky materialistickej dialektiky*. To znamená, že musí a) na úrovni súčasného vedeckého poznania všestranne odrážať štruktúru a genézu ľubovoľného reálne možného objektu, mnohotvárne formy jeho pohybu a vývinu (ontologický aspekt); b) každá z kategórií musí vyjadrovať nevyhnutný stupeň v procese poznania objektu, vzájomné väzby kategórií musia zabezpečovať jeho všestranné myšlienkové zobrazenie a celý systém kategórií musí dostatočne vyčerpávať všetky základné formy vzťahu medzi poznávaným bytím a poznávajúcim myslením (gnozeologický aspekt); c) každá z kategórií musí byť nevyhnutná a celý kategoriálny systém relatívne dostatočný pre formovanie mysleného objektu, utvárajúceho objektívny obsah našich pojmov, súdov a úsudkov, ako aj na všestranné logické operácie s týmto objektívnym obsahom (logický aspekt). (25, s. 6)

Medzi ontologickým, gnozeologickým a logickým aspektom mate-

realistickej dialektiky je vzťah podstatnej totožnosti, pretože tak poznávané bytie, ako aj poznávajúce myslenie podliehajú jedným a tým istým vývinovým zákonom. Podstatná totožnosť ontologického, gnozeologického a logického aspektu marxistickej dialektiky však nevyklučuje možnosť ich vnútornej diferenciacie. Práve naopak, taká možnosť vyplýva z toho, že všeobecné vývinové zákony sa v špecifických podmienkach poznávaného bytia a poznávajúceho myslenia, ktoré je jeho subjektívnym odrazom, uplatňujú v odlišných formách. Marxistická dialektika ako veda o všeobecných zákonoch vývinu bytia a poznania v sebe zahrnuje teóriu poznania, ktorá skúma tie isté zákony ako všeobecné formy vývinu ľudského vedenia, a teória poznania zahrnuje dialektickú logiku, ktorá skúma tie isté zákony ako všeobecné formy vývinu mysleného objektu, resp. ako všeobecné formy vývinu objektívneho obsahu našich pojmov, súdov a úsudkov. Marxistickú interpretáciu princípu jednoty ontologickej, gnozeologickej a logickej zložky dialektiky treba striktne odlišovať od jeho heglovského interpretácie. Hegl síce správne zdôrazňuje, že uvedené aspekty dialektiky utvárajú totožnosť rozdielneho a že ich rozdiel treba pochopiť ako rozdiel kvalitatívny, no sám ho chápe len ako vnútornú diferencovanosť absolútneho pojmu. Redukciou objektívneho bytia na objektívny obsah myslenia stotožňuje ontológiu s gnozeológiou a redukciou objektívneho obsahu myslenia na jeho obsahovú formu (na abstraktný obsah) stotožňuje gnozeológiu s dialektickou logikou. Namiesto konkrétnej jednoty dialektiky, teórie poznania a logiky uňho dostávame iba púhu redukciu dialektiky a gnozeológie na idealisticky zmystifikovanú dialektickú logiku. Heglova interpretácia princípu jednoty dialektiky, logiky a teórie poznania vylučuje teóriu odrazu, kým marxisticko-leninská interpretácia daného princípu ju nevyhnutne predpokladá.

6. Rozliční autori navrhujú najrozličnejšie metódy výstavby kategoriálneho systému marxistickej dialektiky, medzi ktorými nechýba napríklad ani hypoteticko-deduktívna metóda. Ukazuje sa však, že jedinou možnou metódou výstavby systému kategórií, spĺňajúceho všetky predchádzajúce podmienky, je *metóda postupu od abstraktného ku konkrétnemu*. Práve táto metóda je adekvátnym spôsobom teoretickej rekonštrukcie a projekcie objektívneho, vyvinutého celku, organického systému v totalite myšlienkových určení. Zjednocuje v sebe analytický postup od zmyslovo-konkrétneho obrazu zjavného pohybu skúmaného celku k vedecky abstraktnému zobrazeniu jeho zárodočného vzťahu a syntetický postup, v ktorom sa z danej vedeckej abstrakcie priberaním sprostredkujúcich — transformačných a modifikujúcich — článkov postupne vyvíja myšlienково-konkrétny obraz daného celku v jeho vnútorne nevyhnutnom i zjavnom pohybe. Pri danom postupe teoretické myslenie začína z empirického obrazu zjavného bytia a končí jeho teoretickým vysvetlením a predvídaním, resp. návodom na jeho praktické pretváranie z hľadiska potrieb a záujmov človeka. Metóda postupu od abstraktného

ku konkrétnemu odráža všeobecnú zákonitosť vývinu ľudského poznania a musí byť aj metódou výstavby siete jeho logických určení.

Pri uplatnení danej metódy sa ako najťažšie ukazuje vymedzenie „bunky“ kategoriálneho systému a sprostredkujúcich článkov pri prechode od jedného obsahu k druhému. Hegel, ktorý danú metódu interpretuje idealisticky ako proces utvárania konkrétneho myslením, hľadá „bunku“ kategoriálneho systému v pojme čistého bytia, ktoré sa prostredníctvom stávania (Werden) diferencuje na dané bytie (Dasein) a pre-seba-bytie (Für-sich-sein); kategoriálny systém chápe ako produkt samovývinu pojmu, čo sa údajne rodí a rozvíja od jedného určenia k druhému, mysliac sám seba, nezávisle od zmyslového nazerania a ponad neho. Marx danú metódu prebudoval na materialistickom základe v zmysle spôsobu „ako sa zmocniť konkrétneho a reprodukovať ho ako duchovne konkrétne“ (22, s. 55); naznačuje, že „bunku“ kategoriálneho systému materialistickej dialektiky treba hľadať v skutočnom bytí, ktoré sa diferencuje na prírodné a prírodno-spoločenské bytie. Až so vznikom spoločenského subjektu, t. j. až na úrovni prírodno-spoločenského bytia sa totiž bytie diferencuje na objektívne a vedomé bytie. Až na danej úrovni vzniká gnozeologický vzťah hmoty a vedomia, ktorý je začiatkom i koncom celého systému filozofických kategórií. Kategoriálny systém materialistickej dialektiky treba pochopiť ako produkt „pretvárania nazerania a predstáv na pojmy“ (22, s. 55), pričom samo zmyslové nazeranie nebude iba „nárazom“ uvádzajúcim myslenie do pohybu, ale bude nevyhnutnou súčasťou celého procesu poznania a najmä všetkých sprostredkujúcich článkov pri prechode od jedného obsahu k druhému.

7. Aby systém filozofických kategórií mohol účinne plniť funkciu univerzálneho pojmového aparátu súčasných prírodných a spoločenských vied, musí v sebe *zjednotiť princíp vývinu s princípom materiálnej jednoty sveta*. Princíp materiálnej jednoty sveta vyžaduje, aby každá filozofická kategória svojím spôsobom vyjadrovala zákonitý vzťah medzi objektívnym bytím (hmotou) a vedomím (myslením) a aby celý kategoriálny systém vyjadroval proces vývinu tohto vzťahu, t. j. proces odrazu objektívnej reality v pojmovom myslení, od jeho začiatku až po jeho koniec, resp. od jeho „bunky“ až po jeho výsledok.¹ „Bunkou“ takého systému bude zrejme vzťah objektívnej reality a empirického pojmu, ktorý bezprostredne vyrastá zo zmyslového nazerania a predstavy. Jeho výsledkom zrejme bude vzťah objektívnej reality a teoretického pojmu, ktorý prerastá na návod jej praktického pretvárania. Princíp vývinu vyžaduje, aby sa celý systém kategórií centralizoval okolo kategórie dialektického protirečenia ako svojho dominantného „jadra“. Pojem dialektického protirečenia je jediným myšlienkovým určením, ktoré je

¹ V sovietskej literatúre sa rozlišuje medzi významom termínov „začiatok“ a „bunka“. Začiatok systému sa vzťahuje ku koncu, kým „bunka“ k jeho výsledku. V prvom prípade ide o vzťah dvoch úrovní poznania toho istého predmetu, v druhom o vzťah časti a celku. (2, s. 128)

schopné organicky zjednotiť v jednotnom systéme polárne kategórie. Okrem toho iba dialektické protirečenie môže adekvátne vyjadriť proces samopohybu (rozšírenej reprodukcie) organického systému, na modeli ktorého sa buduje kategoriálny systém materialistickej dialektiky. Pojem klasickej príčiny alebo statickej štruktúry je napríklad v danom prípade nedostatočný, a preto nemôže byť ani dominantou kategoriálneho systému marxistickej dialektiky. Systém kategórií materialistickej dialektiky teda bude historicky vznikajúcou sústavou kognitívnych myšlienkových foriem, centralizovanou okolo kategórie dialektického protirečenia; jeho začiatkom a koncom (vracajúcim sa k začiatku na vyššom stupni) bude vzťah hmoty a pojmového myslenia.

Zjednotenie princípu materiálnej jednoty sveta s princípom vývoja je špecifickým prínosom marxizmu-leninizmu k otázke systémovosti filozofických kategórií. Konkretizuje sa v základných zákonoch materialistickej dialektiky. V danej súvislosti vznikla diskusia o tom, či základné zákony dialektiky zahrnúť do kategoriálneho systému alebo nie. Jedni autori zdôrazňujú, že marxistická dialektika sa líši od Heglovej okrem iného aj tým, že vyčlenila základné zákony dialektiky z kategoriálneho systému [5, s. 296]; iní autori naopak zdôrazňujú, že tieto zákony treba začleniť do kategoriálneho systému (ako je to u Hegla). [16, s. 161—170] Podľa môjho názoru sa tieto stanoviská zásadne nevyučujú. Základné zákony dialektiky sú koncentrovaným vyjadrením systému kategórií. Ich výklad preto stačí vtedy a tam, kde ešte nemáme rozvinutý systém filozofických kategórií, alebo tam, kde ide o prvotné oboznámenie sa s dialektikou. Rozvinutý výklad kategoriálneho systému materialistickej dialektiky by mal zahrňovať aj výklad jej základných zákonov.

8. Kategoriálny systém materialistickej dialektiky musí spĺňať *princíp odrazu v jeho leninskej, t. j. dialektickej a historicko-materialistickej interpretácii*. Lenin naznačuje, že dialektická cesta poznania pravdy, objektívnej reality má povahu určitých, z praxe vyrastajúcich a do praxe sa vracajúcich reprodukčných cyklov. Smeruje od predmetného (praxou podmieneného) „živého nazerania k abstraktnému myšlieniu a od neho k praxi“. [19, s. 185] Reprodukčný cyklus vedeckého poznania prebieha týmito základnými fázami: 1. empirické poznanie (pozorovanie, meranie, experiment, empirická klasifikácia a typologizácia, empirická generalizácia a formulovanie empirických zákonov); 2. teoretické poznanie (formulácia problémov, utváranie hypotéz, konštrukcia myšlených modelov a myslených objektov, formulácia teoretických zákonov, výstavba explanačných a predikčných teórií) a 3. prakticko-duchovná činnosť (myšlienková prestavba skutočnosti, projekty a plány praktickej činnosti). Jednotlivé kategórie zrejme musia vyjadrovať nevyhnutné stupienky v procese tohto empirického, teoretického a prakticky duchovného zmocňovania sa sveta človekom; základné bloky kategórií musia adekvátne vyjadrovať uvedené fázy reprodukčného cyklu vedeckého

poznanie a kmeňový kategoriálny systém, vyjadrujúci rozvíjajúci sa vzťah medzi hmotou a vedomím, musí pokryť všetky základné fázy jedného reprodukčného cyklu vedeckého poznania.

Popri skupine kategórií, vyjadrujúcich „bunku“ celého systému (bytie, hmota, vedomie), teda treba vyčleniť blok kategórií, ktoré budú logickými formami pojmového odrazu zjavného bytia a budú zodpovedať empirickej fáze vedeckého poznania. Pravdepodobne pôjde o kategórie kvality, kvantitty a miery. Ďalej treba vyčleniť blok kategórií, ktoré budú logickými formami pojmového odrazu podstaty bytia a budú zodpovedať teoretickej fáze vedeckého poznania. Pravdepodobne to budú kategórie podstaty, javu a skutočnosti. Napokon treba vyčleniť blok kategórií, ktoré budú logickými formami myšlienkového pretvárania skutočnosti a budú zodpovedať fáze prakticko-duchovnej činnosti. Pravdepodobne to budú kategórie subjektu, objektu a činnosti. Pretože uvedené fázy reprodukčného cyklu vedeckého poznania sa členia na čiastkové kroky a postupnosti krokov, budú sa aj týmto spôsobom vyčlenené kmeňové kategórie členiť na rozličné podsystemy odvodených kategórií, detailne rozvíjajúcich ich objektívny obsah. Kategória kvality sa bude napríklad konkretizovať v podsysteme takých kategórií, ako sú niečo a iné, kvalitatívne konečné a nekonečné, jedno a mnohé; kategória kvantitty — v kategóriách pretržitosti a nepretržitosti, čísla a veličiny, kvantitatívneho nekonečna a kvantitatívneho vzťahu; kategória podstaty — v pojmoch totožnosti, rozdielu, protirečenia, základných a druhotných podmienok; kategória skutočnosti — v pojmoch možnosti, nevyhnutnosti a náhody, príčinnosti a vzájomného pôsobenia; kategória činnosti v pojmoch pravdy, hodnoty, krásy, slobody atď. Celý tento do množstva odtienkov sa rozvetvujúci kategoriálny systém bude konkretizáciou vyvíjajúceho sa vzťahu medzi hmotou a pojmovým myslením. Spolu s ním sa budú vyvíjať aj pojmy pohybu, vývinu, časopriestoru a pod. A pretože na jeden reprodukčný cyklus vedeckého poznania nadväzujú ďalšie, môže sa sám kategoriálny systém v tomto rozširujúcom sa kolobehu otvárajúcich sa cyklov obohacovať, vyvíjať a meniť.

9. Jedným zo základných princípov formovania kategoriálneho systému marxistickej dialektiky je *princíp konkrétneho historizmu*, resp. *princíp jednoty logického a historického*. Tento princíp má dva aspekty: v prvom význame „historickým“ chápeme objektívny historický proces a „logickým“ jeho myšlienkový obraz; logické je v tomto zmysle subjektívnym odrazom historického (aspekt materializmu); v druhom význame sa „logické“ a „historické“ chápu ako dva vzájomne späté spôsoby teoretického zobrazenia objektívneho historického procesu (aspekt dialektiky). Logický spôsob má povahu postupu od abstraktného ku konkrétnemu a uplatňuje sa pri teoretickej rekonštrukcii vyvinutého organického systému. Historický spôsob je rozvinutím logickej metódy na prípad dejín, v ktorých jeden organický systém predchádza druhému. V kategoriálnych systémoch budovaných metódou postupu od abstrakt-

ného ku konkrétnemu sa zjednotenie logického a historického hľadiska dosahuje tým, že sa kategoriálny systém chápe a utvára ako historicky vzniknutý systém vzťahov, teda ako organický systém s genetickou štruktúrou. Logická retrospektíva takého systému umožňuje ukázať na základné etapy vývinu ľudského myslenia, ktoré má daný systém za sebou. Logická štruktúra vyvinutého kategoriálneho systému bude v danom prípade teoreticky opraveným výrazom jeho histórie. Správnosť jeho logickej výstavby tak možno a treba overovať celými dejinami myslenia, zhrnutými v dejinách filozofie, prírodných a spoločenských vied, ako aj v dejinách techniky. (19, s. 173).

Princíp marxistického historizmu takisto treba striktne odlišovať od heglovského historizmu (ako najrozvinutejšej podoby buržoázneho historizmu). U Hegla sa „logické“ vo svojej rozvinutej podobe stáva nemennou podstatou „historického“ a historické sa redukuje na púhe empirické sebaodcudzenie logického. Dôsledkom tohto idealistického predpokladu je na jednej strane silná tendencia k dogmatizmu (Heglov kategoriálny systém zahrnuje celú masu aj zastaraných pojmov prevzatých z predchádzajúcich filozofických sústav, lebo jeho absolútna idea nesmie vo svojom samopohybe nič stratiť) (13, 2. zv., s. 502); jeho dôsledkom je na druhej strane známa Heglova redukcia dejín filozofie na predhistóriu jeho vlastnej „logiky“. Systém kategórií materialistickej dialektiky naopak, môže a musí byť principiálne nedogmatický; musí tiež jasne rozlišovať medzi dejinami ľudského poznania (v ktorých sa vystriedali rôzne typy racionality) a vlastnou históriou, medzi logickým a historickým sledom filozofických kategórií (podobne ako Marx rozlišoval medzi logickým a historickým sledom ekonomických kategórií).

Všetky tieto zásady, ktorými sme konkretizovali pojem systémosti filozofických kategórií, sa skutočne uplatňovali ako objektívna historická zákonitosť v živelné sa formujúcom všeobecnom kategoriálnom aparáte vied, ako aj vo všetkých významných pokusoch o jeho vedomé filozofické vyjadrenie. Prvú z nich uplatňoval už Aristoteles a jeho bezprostrední predchodcovia. Explicitne ju vyjadril (spolu s druhým princípom) Kant. Ostatné zásady okrem siedmej a ôsmej uplatnil — v zárodočnej a idealisticky zdeformovanej podobe — Hegel pri výstavbe kategoriálneho systému idealistickej dialektiky. Dôslednú a rozvinutú formuláciu celého súboru uvedených princípov, vrátane siedmeho a ôsmeho, ktoré sú dominantné, možno nájsť až v diele klasikov marxizmu-leninizmu. Tieto princípy predstavujú pomerne solídny návod na konkrétne formovanie systému kategórií materialistickej dialektiky.

1. AFANASIEV, V. G.: Marxistická dialektika jako systém. Nová mysl, 1981, č. 7—8.
2. ALEKSEJEV, P. V.: Predmet, struktura i funkcie dialektického materializmu. Moskva 1978.
3. ARISTOTELES: Kategorie. Praha 1958.
4. ARISTOTELES: Metafyzika. In: Antológia z diel filozofov. Od Aristotela po Plotina. Bratislava 1973.
5. BAKRADZE, K. S.: Systém a metóda Hegelovej filozofie. Bratislava 1981.
6. BAKURIA, M. V.: O dialekticko-logickej povahe spôsobu definovania kategórií. In: K otázkam metodológie vied. Bratislava 1973.
7. BERKA, K.: Aristotelův logický odkaz. In: Aristoteles. Kategorie. Praha 1958.
8. BIBLER, V. S.: O sisteme kategorij dialektičeskoj logiki. Stalinabad 1958.
9. BREŽNEV, L. I.: Správa ÚV KSSZ XXVI. zjazdu KSSZ a ďalšie úlohy strany vo vnútornej a zahraničnej politike. In: XXVI. zjazd KSSZ. Dokumenty a materiály. Bratislava 1981.
10. FILKORN, V.: Teória dialektiky V. I. Lenina. Filozofia 1980, č. 3.
11. GROPP, P. O.: K voprosu o marksistskoj dialektičeskoj logike kak sisteme kategorij. Voprosy filosofii 1959, N. 1.
12. HEGEL, G. W. F.: Fenomenologie ducha. Praha 1960.
13. HEGEL, G. W. F.: Wissenschaft der Logik. Bd. 1, 2. Leipzig 1951.
14. JAKOVLEV, A.: Leninské zásady zdokonaľovania ideologickej práce. Pravda [Bratislava] 26. VIII. 1981.
15. KANT, I.: Kritika čistého rozumu. Bratislava 1979.
16. KEDROV, B. M.: Filozofia a veda. Bratislava 1980.
17. KONKIN, M. I.: Problema formirovanija i razvitija filosofskich kategorij. Moskva 1980.
18. KUZMIN, E. S.: Sistema ontologičeskich kategorij. Irkutsk 1958.
19. LENIN, V. I.: Filozofické zošity. Bratislava 1980.
20. MAILOV, A. — CHASANOV, M.: Filosofskie kategorii i poznanije. Taškent 1974.
21. MARX, K.: Kapitál, zv. 1. Bratislava 1979.
22. MARX, K.: Rukopisy „Grundrisse“, zv. 1. Bratislava 1974.
23. NAUMENKO, L.: Na putjach naučnogo poiska. Pravda [Moskva], 24. IX. 1979.
24. POLIKAROV, A.: Zum Problem der Systematisierung der philosophischen Kategorien. In: Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt Universität zu Berlin 1959—1960, N. 4.
25. SAGATOVSKIJ, V. N.: Osnovy sistematizacii vseobščich kategorij. Tomsk 1973.
26. SYNOWIECKI, A.: Byt i myślenie. U źródeł marksistowskiej ontologii i logiki dialektycznej. Warszawa 1980.
27. ŠEPTULIN, A. P.: Sistema kategorij dialektiki. Moskva 1967.
28. TUGARINOV, V. P.: O sootnošenii kategorij dialektičeskogo materializma. Leningrad 1956.

ПРОБЛЕМА СИСТЕМНОСТИ ФИЛОСОФСКИХ КАТЕГОРИЙ

Вацлав Черник

В статье подчеркивается актуальная потребность построения категориальной системы материалистической диалектики. Понятие системности философских категорий конкретизируется в ней путем анализа основных принципов, способов и методов, которые пробивали себе дорогу как объективная закономерность в стихийно формирующемся общем категориальном аппарате наук, а также во всех значительных исторических попытках выразить его философскими средствами. Речь идет о принципах и методах: 1. иерархической структуры категориальной системы; 2. единого, объективного, достаточно обоснованного критерия

выделения ее ключевых понятий; 3. формирования категориальной системы на модели наиболее развитого мыслимого объекта; 4. ее формирования как „живой“ органической системы (возвращающейся на высшей ступени к первоначальному исходному пункту); 5. конкретного единства онтологической, гносеологической и логической составных частей материалистической диалектики; 6. восхождения от абстрактного к конкретному; 7. объединения принципа материального единства мира (началом и концом категориальной системы является отношение материи и понятийного мышления) с принципом развития (внутренним „ядром“ всей системы является понятие диалектического противоречия); 8. отражения в его ленинской, диалектической и историко-материалистической интерпретации (категориальная система должна покрыть все основные фазы одного репродукционного цикла научного познания: эмпирическую, теоретическую и практически-духовную); 9. конкретного историзма (единства логического и исторического). Первый принцип применял уже Аристотель, а вместе со вторым его эксплицитно выразил Кант. Остальные, кроме седьмого и восьмого, применил — в зачаточном и идеалистически деформированном виде — Гегель. Последовательную и развернутую формулировку всей совокупности этих принципов и методов можно найти только в трудах классиков марксизма-ленинизма.

DAS PROBLEM DER SYSTEMHAFTIGKEIT PHILOSOPHISCHER KATEGORIEN

Václav Černík

Der Aufsatz betont die aktuelle Notwendigkeit des Aufbaus eines kategorialen Systems materialistischer Dialektik. Der Begriff der Systemhaftigkeit philosophischer Kategorien wird in ihm durch Analyse der Grundprinzipien, -modi und -methoden konkretisiert, die sich als objektive Gesetzmässigkeit in dem sich spontan formenden allgemeinen kategorialen Apparate der Wissenschaften als auch in allen bedeutenden historischen Versuchen seiner philosophischen Ausdrückung durchsetzte. Es geht um Prinzipien und Methoden: 1. eines hierarchischen Baus des kategorialen Systems; 2. eines einheitlichen objektiven ausreichend begründeten Ausgliederungskriteriums seiner Schlüsselbegriffe; 3. der Formung des kategorialen Systems am Modell des am meisten entwickelten gedachten Objekts; 4. seiner Formung als „lebendigen“ organischen Systems (das auf höherer Stufe zum ursprünglichen Ausgangspunkt zurückkehrt); 5. einer konkreten Einheit der ontologischen, erkenntnistheoretischen und logischen Komponente materialistischer Dialektik; 6. des Verfahrens vom Abstrakten zum Konkreten; 7. der Vereinheitlichung des Prinzips der materialistischen Einheit der Welt (Anfang und Ende des kategorialen Systems ist die Relation Materie — begriffliches Denken) mit dem Prinzip der Entwicklung (der innere „Kern“ des ganzen Systems ist der Begriff des dialektischen Widerspruchs); 8. der Widerspiegelung in Leninischer, dialektischer, historisch-materialistischer Interpretation (das kategoriale System muss alle Grundphasen eines Reproduktionszyklus wissenschaftlicher Erkenntnis: die empirische, theoretische und praktisch-geistige begreifen); 9. des konkreten Historismus (der Einheit des Logischen und Historischen). Das erste Prinzip wurde schon von Aristoteles in Geltung gebracht und zusammen mit dem zweiten hat ihn Kant explizite ausgedrückt. Die anderen, ausgenommen das siebente und achte hat Hegel ansatzweise und in idealistisch deformierter Form in Geltung gebracht. Die konsequente und entwickelte Formulierung des angeführten Prinzipien- und Methodenkomplexes kann man erst in Werken der Klassiker des Marxismus-Leninismus finden.